

когнітивне значення, яке є первинним і вирішальним, є в такому відношенні до мовної структури, як зміст до форми.

По-друге, між когнітивною і денотативною стороною терміна, незалежно від того, чи маємо справу з власномовною чи запозиченою лексичною одиницею, як правило повинна бути структурно-семантична єдність у симетричному вираженні [1, с.119–115].

По-третє, симетричне відношення є поняттям змінним, на різних етапах засвоєння і використання терміна може співпадати, частково співпадати, або не співпадати з поняттям явища чи предмета, який цей термін повинен десигнативно позначати. Отже, зміст і форма можуть між собою симетрично співпадати, не співпадати, або співпадати частково.

По-четверте, для когнітивного визначення терміна вимагається обізнаності з професійним напрямком термінологічного застосування, особливостями явищ, що їх покликаний позначати термін.

1. *Лецук Т. Проблеми фахової лексики. – Львів: Просвіта, Світ культури, 1994. – 221с. 2. Россохіна Г.Н. Новый англо-немецкий язык: угроза или реальность / Научные доклады высшей школы // Филологические науки. – М.: 2001. – № 2. – С.109–116.*

Ярослав Яремко

Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка

МІЖМОВНІ ВІДНОШЕННЯ І НАЦІОНАЛЬНО-МОВНА КАРТИНА СВІТУ

© Ярослав Яремко, 2002

У статті зроблено зіставний аналіз лексичної семантики військових термінів української та російської мов на рівні якісних відповідностей / невідповідностей (семний склад, семантичний обсяг семем), окреслено національні особливості термінів-корелятивів, причини відмінностей лексико-семантичних систем різних мов. Загострено увагу на поняттях, що у сучасному мовознавстві не мають єдиного тлумачення (внутрішня форма слова, мовна картина світу).

The article gives collated analysis of the lexical significance of military terms in both Ukrainian and Russian languages on the level of the qualitative conformities / nonconformities (the sem composition, the semantic scope of sememes), outlines national peculiarities of the terms-corelyatives, the causes of the distinctions in the lexical-semantic systems of different languages. The attention is stressed on the notions that aren't of unique interpretation in the modern linguistics (inner word form, the language picture of the World).

Кожна мова – це певне світобачення, у якому втілена своєрідність його творця і носія – народу. Тому про особливості мовної картини світу однієї національної культури можна дізнатися не інакше, як через зіставлення з іншою мовною картиною. Наукові засади такого підходу були закладені ще у працях В. фон Гумбольдта та Олександра Потебні, котрі перші серед мовознавців почали розглядати мовні відмінності в гносеологічному аспекті. Адже “різні мови – це зовсім не різні позначення однієї і тієї ж речі, а різні бачення її. Тому мови

та відмінності між ними повинні розглядатися як сила, яка пронизує всю історію людства“ [1]. Ідеї цих учених стали своєрідними ембріонами сучасної контрастивної лінгвістики, мета якої – виявляти подібності / відмінності на усіх рівнях мовної структури.

Варто зазначити, що термінологічне значення словосполучення “мовна картина світу“ на сьогодні ще остаточно не викристалізувалося. Часто у ній вбачають ефект дзеркала – здатність безпосередньо відображати позамовну дійсність. У такому разі картини світу різних мов були б однаковими. Натомість мовна картина світу – це не дзеркальне відображення довкілля, не його фотографія, а певна, специфічна інтерпретація предметів і явищ дійсності.

З погляду когнітивної лінгвістики у мові номінуються не так реалії світу, як концепт, що реалізується в етнонімі як результат осмислення фрагменту світу людини, а значить – воно є антропоцентричним і не стільки відображає об’єктивні ознаки предмета, скільки фіксує властивості, важливі з погляду того чи іншого етносу [2; 3].

У загальнономовній картині світу простежуються два плани, можна сказати, мовного зображення, які взаємодіють між собою: з одного боку – інваріантний, інтегральний план, з другого – варіантний, національно-специфічний. Ми розглянемо якраз національно-специфічний план української та російської мов на лексико-семантичному рівні, обравши об’єктом дослідження військову термінологію, оскільки:

по-перше, “на сучасному етапі не існує іншого способу здійснювати контрастивні дослідження, як брати за еталон одну із зіставлюваних мов...” [4];

по-друге, національно-мовна картина світу простежується на усіх рівнях мовної системи, але особливо виразно – на лексико-семантичному ярусі, тому що він найтісніше пов’язаний із позамовною дійсністю – “світ просіюється через сито слів“; до того ж термінологіка як найбільш мобільна і відкрита підсистема загальнолексичної системи найпомітніше піддається впливу соціолінгвальних чинників;

по-третє, формування і розвиток національної військової термінології з погляду етнолінгвістики – це значною мірою віддзеркалення боротьби за самоутвердження того чи іншого народу у певних історичних умовах. Оскільки суспільно-історичні умови українського та російського народів були різними (відповідно: бездержавності і державності), то й помітно різняться лінгвістична концептуалізація їх історичного досвіду. Звідси випливає, що характер мовної ментальності визначається передусім соціальними, психологічними, духовними, а не мовними чинниками. Таке трактування не зовсім узгоджується з поширеною думкою, що “ми розчленовуємо природу в напрямку, підказаному нашою рідною мовою“ [5]. Вважаємо, що причина неоднакового членування світу зумовлена насамперед своєрідністю етнічного світосприйняття. Лінгвістична ж концептуалізація дійсності засобами рідної мови є формою втілення суті пізнаного. А тому “типи ментальностей потрібно виділяти не за мовною, а за соціокультурною ознакою“ [6];

по-четверте, ступінь подібності порівнюваних мовних картин світу залежить від історичного розвитку мов, характеру їх взаємодії, міжмовних контактів, генетичних зв’язків та ін. Однак зіставлення навіть близькоспоріднених мов, якими є українська та російська, наświetляє досить широкий пласт диференційної лексики, ті відтінки й напівтони, за якими приховуються неповторні риси національного характеру. На отих “трішки“ чи “ледь-ледь“, на отих майже невлесних, летючих нюансах і тримається національно-мовна картина світу. Ці нюанси і надають кожній мові своєрідності і окремішності на тлі загальнономовної картини світу.

Контрастивне дослідження лексичної семантики базується на двох взаємозумовлених елементах – семасіологічному й ономасіологічному. Таке виокремлення впливає із закладеної у слові денотативно-сигніфікативної співвіднесеності, завдяки чому слово водночас і позначає, тобто співвідноситься з певним денотатом, і має значення, тобто виступає носієм сигніфіката, або, на думку когнітивістів, є носієм семантичного концепта.

Показовими у плані відтворення національно-мовної картини світу є диференційні українські та російські військові терміни із визначеною внутрішньою формою слова. Як відомо, у сучасному мовознавстві нема єдиного погляду на внутрішню форму слова. Традиційно під внутрішньою формою слова розуміють мотиваційну ознаку, яка закладена в основу назви того чи іншого денотата. Внутрішня форма відбиває відношення між формою і змістом слова, будучи єдиною ланкою між ономасіологічним та семасіологічним аспектами. Вибір мотиваційної ознаки залежить від світосприйняття номінатора, від того, який слід залишить у його пам'яті денотат. Переважно мотиваційна ознака співвідноситься з характерною (хоч і не єдиною) особливістю денотата. “Внутрішня форма (хоча б історично) властива будь-якій лексичній одиниці... Імплицитні внутрішні форми представлені, як правило, простими словами, що належать у своїй більшості до первинної лексики. У похідних одиниць (в експліцитних внутрішніх формах – Я.Я.) внутрішня форма виявляється порівняно легко і однозначно [7]”, передусім її словотвірною структурою, що передбачає, зокрема, встановлення напряму деривації (твірне слово → похідне слово).

Оскільки для внутрішньої форми певного слова характерним є наświetлювати визначальні ознаки його лексичного значення, то розглянемо взаємодію між внутрішньою формою та лексичним значенням. У національно-специфічному плані мовного зображення диференційними є такі українські та російські лексеми:

1) мотивування назв подібне, однак компонентна структура лексичного значення термінів-корелятів відрізняється певними семами, *пор.:* (прикладі див.: [8; 9; 10]): *розгром* – від *розгромити*) “завдати поразки кому-небудь у бою” – *разгром* (от *разгромить*) “полное поражение кого-, чего-л.; *бойовик* (*бойовий*) “учасник якої-небудь бойової групи, загону і т.ін.” *боевик* (*боевой*) “член рабочей дружины, участвовавшей в вооруженных восстаниях 1905-1907 гг. против самодержавия”;

2) мотиваційна база слів є різною, але семні структури корелятів мають певну подібність: *вартовий* (*вартя*) “який стоїть на варті, охороняє кого-, що-небудь” – *часовий* (*час*) “вооруженный караульный, охраняющий порученный ему пост”; *висадження* (в повітря) (*висаджувати*) “нищити, руйнувати вибуховою речовиною, міною і т.ін.” – *подрывник* (*подрывать*) “уничтожить, разрушить взрывом”.

Як бачимо, для слів із внутрішньою формою органічною є одна із головних ознак власномовного терміна – здатність оптимально передавати суть позначуваного.

Характеризуючи відношення між зіставляваними одиницями на рівні якісних відповідностей / невідповідностей (семний склад, семантичний обсяг семем), звернемо увагу на терміни-кореляти, які на перший погляд можуть видатися семантично тотожними. Мірилом семантичної тотожності / нетотожності може бути зіставлення денотативного обсягу термінів-корелятів. Так, наприклад, рос. *плен* є семантично ширшим, ніж українське *полон*, *пор.:* рос. “положение кого-, чего-л., захваченного во время военных действий противником и лишеного свободы, а также пребывание, жизнь в таком положении”; *укр.:* “відсутність свободи, неволя, в яку потрапляє хто-небудь, захоплений противником під час воєнних дій; перебування у такому стані”.

Семантичний обсяг семем може визначатися не тільки своєрідністю дискретизації дійсності, але й впливом соціолінгвальних чинників, зокрема статусом мови, станом її субкодів, особливо у науково-технічній сфері. Донедавна ці субкоди з відомих причин явно відставали від вимог часу. Так, значення терміна *авіаносець* “військовий корабель з майданчиком для зльоту й посадки літаків, а також ангаром для них” повністю ототожнювалось зі значенням лексики *“авіаматка”*. Натомість “Военный энциклопедический словарь” (1983 р.) фіксує нове значення: “тяжелый самолёт-носитель для транспортировки небольших самолётов, которые отделяются в воздухе и действуют самостоятельно, а затем возвращаются на ближайший аэродром или принимаются на борт носителя” [11]. Якщо ж врахувати, що на сучасному етапі домінуючу роль у розвитку національних умов відіграють субкоди, то виразною ставала небезпека для подальшого розвитку української мови, названі субкоди якої або взагалі не розвивались, або просто копіювалися з іншої мови [12]. Хоч за останнє десятиріччя у царині аналізованої термінології зроблено чимало, однак проблема її розвитку, вдосконалення і подальшого поповнення відповідно до сучасного рівня науково-технічного прогресу не втратила актуальності. Тож намагаючись іти в ногу з поступом, зазнаючи закономірного впливу інтеграційних інформаційних процесів, варто не ігнорувати діалектики гармонійної взаємодії між запозиченим і національним. Ця проблема набуває особливої гостроти тепер, з початком епохи глобалізації культури, яка, крім безумовних позитивних впливів, може нести певну негативну тенденцію, зокрема нівелювання національних культур [13].

Термінологія будь-якої мови сильна своїми традиціями, своєю генезою. Пізнання генези військової термінології уможливорює пізнання історії народу, його самотності. Особливо виразно це виявляється у лексиці історико-культурного характеру. Успадковані назви такого типу є безеквівалентними навіть у близькоспоріднених мовах, *пор.* в українській військовій термінології – *Тризуб* “геральдичний знак київських князів династії Рюриковичів. Поширений у всіх князівствах Київської держави протягом кількох століть... Згідно з Конституцією України, прийнятою 28.6.1996, Тризуб – елемент великого державного герба України” [14]; *пірнач* “давньоруська холодна зброя, що являла собою металеву головку з гострими виступами, насаджена на держално; вид булави // У козацькому війську – це зброя як знак влади полковника”; *кошовий* “вождь, отаман козаків на Запорізькій Січі”; *Гетьманщина* “1. Устилена в науковій літературі назва української національної держави, відновленої внаслідок Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648–57, що існувала 1648–1782”; 2. Гетьманщиною називають також державу, на чолі якої стояв гетьман П.Скоропадський і яка існувала на Україні з 29.4.1918 до 14.12.1918” [14]; у російській військовій термінології: *опричнина* “название особого войска царя Ивана Грозного, одной из задач которого была борьба с княжеско-боярской оппозицией”; *посоха* “рять, військо, набираемое по расчёту с сохи” [15]; *царский двор* “монарх и приближенные к нему лица, составляющие его окружение”.

До безеквівалентної лексики належать також слова-епоніми, яким у двомовних словниках відповідають описові конструкції, *пор.*: *мазетинка*, *мазетинець*, *бандерівець*, *петлюривець*, *петлюривщина*, *оунівець*; *белогвардеец*, *колчаковец*, *деникинец*, *власовец*. Правда, говорити про співвіднесеність цих епонімів із описовими конструкціями немає підстав, оскільки у лексикографічних виданнях 70–80 років вони здебільшого не зафіксовані, ввійшовши мимоволі, крім безеквівалентної, у розряд табуйованої лексики. У